

ЛЕКЦІЯ № 9

Тема: Традиції військової підготовки в добу козаччини
(16-18 ст.)

з дисципліни “Допризовна підготовка”
для студентів 5 курсу факультету фізичного виховання
(спеціаліст)

ПЛАН

1. Передумови розвитку і становлення військової підготовки українців у XVI-XVIII ст.
2. Народно-побутові форми ВП.
3. Професійні форми ВП.
4. Озброєння Війська Запорізького.
5. Підготовка молоді до військової справи.
6. Військо-фізична підготовка козаків.

1. Передумови розвитку і становлення військової підготовки українців у XVI-XVIII ст.

Український народ у XVI-XVIII ст. разом із територією, надбаннями культури як духовної, так і матеріальної, успадкував усі труднощі та проблеми соціально-політичної ситуації попереднього періоду історії України, які доводилося вирішувати у нових умовах. Соціально-політична ситуація у зазначений хронологічний період, як і у попередні часи вітчизняної історії, не тільки залишалась складною, але й погіршилась у зв'язку з втратою державності та загарбанням українських земель сусідніми державами. Як і у минулому, побут і культуру українців безпосередньо визначала складна геополітична ситуація. "В останнє тисячоліття Україна опинилась у прифронтовій смузі запеклої битви європейської цивілізації та деспотичними державами Сходу. Вона відігравала роль щита, яким середньовічна Європа відгороджувалася від агресивної Азії. Отже, унікальна геополітична ситуація України обумовила її яскраву й трагічну історію, що нерідко визначала історичні долі країн Європи." Але окрім цього, Україна була змушеною вести боротьбу проти експансійної політики своїх безпосередніх європейських сусідів, зокрема Литви, Польщі та Угорщини, пізніше - Росії.

Бойова культура козацтва формувалася на підвалинах, що закладалися ще у період Київської держави. Після монголо-татарського нашествия і зруйнування Києва у 1240 р., традиція першої української держави Русі продовжилася у Галичині у Галицько-Волинській державі. Вона перервалася у 1340 р., коли вмер останній представник династії Данила Галицького, і Галичину окупували польські та угорські війська. У Києві це сталося лише 1471 р. зі скасуванням Литвою князівства Київського. А всього лише через 20 років 1492 р. зустрічаємо першу писемну згадку про українських козаків на Нижньому Дніпрі, що символізує початок козацької епохи в історії України.

У XII-XIII ст. на півдні України з'являються бродники та берладники - вільні ватаги воїнів, які крім війни зі степовиками займалися відхідництвом, торгували. Більшість вчених вважає їх безпосередніми пращурами козаків. Козаки та їх сучасники чітко усвідомлювали свою пряму генетичну приналежність до народу та історії Київської Русі.

Після княжої доби почався литовський період історії України (XIV-XVI ст.). Але, на думку вчених, він був новою фазою розвитку того самого суспільного організму і багато чого успадкував від Київської Русі. Литва, прилучаючи землі Руські, "старини не рушила, а новини не вводила". Більше того, руська мова стала державною, а литовські князі переходили у православ'я, сприймали мову, культуру Русі. Перебуваючи у складі Великого Князівства Литовського руські дружини неодноразово брали участь у багатьох спільних литовсько-українських походах і битвах як проти спільних ворогів - татар, так і проти суперників

виключно литовських, де зарекомендували себе як відмінні воїни. Це зокрема походи проти німецьких лицарів (крижаків), лицарів лівонського ордену (лівонців), прусів. Пізніше, після об'єднання Литовського Князівства із Польщею в одну державу - Річ Посполиту, руські дружини стали одним із найбільших боездатних відділів військ цієї держави, і були такими аж до Визвольної війни 1648-1654 років.

У кінці XV - у першій половині XVI ст. активізується процес творення українського козацтва. В основі цього явища лежала ціла низка причин. Після Люблінської унії 1569 р. зростає інтенсивний процес нищення української культури, як носія давньоруських традицій, через ополячення. У середині XVI ст. поширюється кріпацтво. Починається міжрелігійна боротьба - Польська церква усілякими засобами намагається поширити на Україні католицизм, руйнуючи православну церкву. Українська шляхта різних рівнів, що опирається цьому, починає зазнавати усіляких утисків та гонінь. Гніт, що поширився у заселених західних регіонах, породжував численних утікачів, які мігрували на схід України і оселялися на порубіжжі зі Степом, так званим "Диким полем", надаючи перевагу небезпекам пограничного життя перед кріпацтвом. Східні регіони України, що межували зі степом, у той час були майже повністю незаселеними. Причиною цього були часті татарські наскоки, що безперервно повторювалися на східні кордони Русі-України ще з часів заснування "Золотої Орди". Польські та литовські феодалі, які формально володіли цією землею, внаслідок татарського "розбою" практично не мали з неї зиску. Деякі з цих українських порубіжних земель певний час взагалі не мали власника. Тому й не дивно, що ті з селян і міщан, які не хотіли миритися з магнатсько-шляхетським режимом, шукали захисту в незаселених "диких полях" та на недоступних островах Запоріжжя. На перших порах вони займалися виключно мисливством, але згодом переходили до скотарства, бджільництва і землеробства. Постійна загроза нападу з боку татар змушувала цих степових "добувачів"-козаків організувати своє життя за зразком військових поселень. Головною оборонною базою цих людей з середини XVI ст. стала Запорізька Січ. Вирушаючи у "Дике поле", вони обирали своїми ватажками, або, як їх ще називали, отаманами, найбільш досвідчених, сміливих і винахідливих, а щоб краще оборонятися від татар і взаємодіяти на ловах і в рибальстві, групувалися у тісно об'єднані загони - ватаги. Згодом у степу засновувалися укріплені табори (січі) з невеликими цілорічними військовими загонами, а для багатьох козакування перетворювалося на постійне заняття.

Але не тільки представники селянства та міщан тікали на порубіжжя від панського гніту. До цього явища щораз більше починають долучатися і представники української шляхти різних рівнів, що внаслідок польських утисків втратили свої маєтності та угіддя, або ті, що не бажали цуратися свого "русинства", віри православної, і таким чином, через свою позицію, не маючи перспектив "при дворі", шукали особистої свободи та реалізації своїх задумів в умовах степового прикордоння. Отримавши від уряду земельні угіддя на умовах виконання обов'язків прикордонної сторожі, знать будує замки, в яких набирає з вільного люду козацькі дружини. Ці українські князі, бояри, шляхтичі, що звалися старостами, будучи воїнами-професіоналами, носіями лицарських традицій, формували свої військові загони за принципом лицарської ватаги. Тому й організовані ними для боротьби з татарами козацькі загони певною мірою мали дружинно-лицарський устрій.

На перших порах південно-руські козаки виступали лише в ролі прикордонної сторожі, що була під керівництвом воевод і другорядних старостів литовсько-руських прикордонних замків і міст. Однак, поряд з козаками-прикордонниками, діяли і незалежні "купи" козаків під керівництвом власних ватажків. Представники прикордонної знаті, воеводи та старости намагалися спільно проводити бойові операції проти татар і узгоджувати свої дії з "незалежними" козацькими ватагами, хоч останні воліли діяти самостійно і не підкорятись нічиїм наказам, що часто призводило до конфліктів. Однак важливішим було те, що вони знайшли в козаках ідеальних оборонців кордонів від татарських наскоків, а одним із найважливіших обов'язків старостів якраз і був захист кордонів.

Феодалі та урядовці прикордоння не тільки не чинили перепони степовим поселенцям, а й були зацікавлені в їхньому осадничстві, оскільки при відсутності постійних військ у державі того часу, вони могли стати оплотом на порубіжних землях Литви проти

рухомих і войовничих татарських наїзників. Це було однією з причин виникнення на Україні козацтва. Таким чином, через постійну небезпеку з боку войовничих степовиків, незалежний землеробний стан набув специфічної збройної форми - козащини.

На думку більшості дослідників, козаки отримали свою самоназву від безпосередніх своїх ворогів кочовиків степу. Ця самоназва певною мірою відображає мету і спосіб життя козаків. Так, у словнику половецької мови з 1303 року "козак" - це значить вартовий, вояк. В кількох словниках турецької мови слово "козак" тлумачиться як розбійник, незалежна людина, волоцюга. А.Д.Тойнбі зазначає, що тюрським словом "казах" називали степових розбійників, людей, котрі не підкорялися владі "законних" володарів степу. Цікаво, що в українського козацтва була ще одна досить поширена назва - черкеси. Цією назвою найчастіше називали козаків росіяни. Черкеси у перекладі з адигейської, це - "люди зброї". Отже, як бачимо, в очах потенційних ворогів, "козак" це перш за все воїн, вільна, незалежна людина. Стосовно ж іншого, то зрозуміло, що характеризувати козаків інакше як "розбійник" вони не могли. Українці ж до другої половини XVI ст. козаками називали людей, що ходили в степи, на лови і на боротьбу з татарами, а пізніше - українське національне військо.

Протягом короткого історичного часу із розрізнення ватаг степових добичників козацтво організувалося у значну військову силу, котра невдовзі стала надією і виразником національних інтересів усього українського народу. Центром, колискою українського козацтва стала Запорізька Січ.

2. Народно-побутові форми ВП.

До народно-побутових форм організації ВП слід віднести народні воєнізовані формування. Ці формування могли мати тимчасовий стихійний характер (наприклад під час повстань), а також і більш тривалий і постійний (як у опришків та гайдамак). До речі, на початкових етапах свого розвитку козацтво багато в чому мало риси таких народних воєнізованих формувань. У рамках цих формувань відбувалася і певна ВП чоловіків, як правило, повстанські загони на початках мали "справу" із військовими залогами магнатських замків та відділами панських гайдуків, котрі утримувалися магнатами у значній кількості для підтримання покори серед закріпачених селян (деякі магнати, такі як М.Вишневецький, **утримували** власне військо на кілька сотень або тисяч воїнів), а пізніше із частинами регулярної польської армії. Тому значні повстання носили елементи військової організованості і підготовки людей до військової справи.

Слід також зауважити, що сучасники чітко відрізняють народні воєнізовані формування від козацьких. Так, відомий польський історик того часу Р.Гейденштейн писав, що "під рукою Лободи знаходилися старі, чистої раси, низовики" - натомість, - "Наливайко мав під собою лише злочинців (так шляхтич характеризував селян, що відмовлялися скоритися своїм панам) і втікачів, людей жорстоких, але відважних". Характеризуючи своїх воїнів, С.Наливайко повідомляв канцлеру Яну Замойському, що "з милості божої товариства вже зібралось чимало, причому таких людей, які звикли офірувати не лише своїм часом, а й життям". Із цих людей повстанський ватаг почав утворювати нові загони, розподіляючи їх на сотні й десятки. Отже, як бачимо, Наливайко надавав своєму повстанському загонові військової організації.

Під час Визвольної війни 1648-1654 рр. також діяло чимало народних воєнізованих формувань, повстанських загонів, названих "чорними ватагами" від кольору їхнього одягу.

Як стверджує І.Крип'якевич, деколи селяни кликали собі на допомогу досвідчених народних воїнів карпатських опришків, яких у народі називали "чорними хлопцями".

Народні воєнізовані формування і козаки нерідко з'єднувалися для спільного ведення бойових дій проти ворога. Запорожці, як правило, були керівниками великих загонів у повстанському війську. їх військова виучка, вміння організувати стихійну багатоліку масу кріпаків у боєздатне військо зіграло важливу роль у розвитку повстання, адже ядро повстанських загонів складало козаки, які навчали селян стрільбі, стройовій справі, тактиці ведення бою.

До народних воєнізованих формувань у XVI-XVIII ст., на наш погляд, слід також віднести і так званих "бояр". За словами І.Кржгякевича, "Вони мали землі і несли військову службу, але були звільнені від інших обов'язків". Несення військової прикордонної

служби, вимагало від них адекватного рівня ВП. Тому, з огляду на характер їхньої служби, можемо припустити, що вони вправлялися в бойовому мистецтві.

3. Професійні форми ВИ.

Протягом ХУІ-ХУІІІ ст. в Україні сформувалися і функціонували різноманітні професійні форми ВП, у межах яких відбувався військовий вишкіл воїнів. На початок ХУІІІ ст. існувало три чітко не розмежованих категорії козаків: заможні реєстрові козаки, які пішли на службу до уряду, запорожці, що жили поза межами Речі Посполитої, та величезна більшість козацтва, яке мешкало у прикордонних містах, вела козацький спосіб життя, але не мала офіційно визнаного статусу". Якраз останні організувалися у "охотне військо". Усі три форми склалися приблизно в один час і розвивалися суміжно, тому важко встановити їхню першість стосовно одна одної.

Запорозьке козацтво локалізувалося на Січах (протягом ХУІ-ХУІІІ ст. вони знаходилися у різних місцях, від них беручи свою назву), які за висловами багатьох істориків були "козацькими республіками", військовими базами, форпостом українського народу проти загарбників і поневолювачів, і мали своєрідний військовий устрій.

Все запорозьке військо ділилось на січових та зимових козаків. Перші, власне, і складали справжній цвіт козацтва: це були люди або зовсім нежонаті, або, в крайньому випадку, які порвали свої шлюбні зв'язки; із них ті, що відзначились на війні або довго служили у війську, дуже сильні і добре складені люди, і причому, головним чином, природні українці і називались "лицарством" або "товариством".

Тільки товариство мало право вибирати з свого середовища старшину, отримувати грошову або хлібну платню, брати участь у розподілі здобичі, вирішувати усі справи війська. Воно жило в Січі по куреням, розподілялося на "старше і менше" товариство і складало, власне, військо або лицарство. Членом "товариства" можна було стати лише позитивно проявивши себе у боях, довівши, що претендент гідний цього високого звання. І взагалі, "ні знатність роду, ні походження, ні старшинство років не мали в Січі ніякого значення; одні особисті достоїнства, тобто хоробрість, досвід, розум, винахідливість, бралися до уваги".

Запорожці вели суворе, аскетичне життя, яке цілком було підпорядковане вимогам військової справи, і вважали себе окремим військовим станом в українському суспільстві, лицарством. Взагалі козак, вільна людина, що вже народжувалася воїном, вважав себе набагато вищим від закабаленого селянина. Запорізький січовик вважав себе вищим від звичайного козака.

Лицарство козаків, особливо запорожців, проявлялося перш за все у бою. Професійні воїни-козаки, здобувши перемогу, не виявляли жорстокості до жовнірів, шануючи їхню відважність; натомість українські селяни, збунтовані раби та релігійні фанатики ставали безжалісними, коли битва складалась на їхню користь. Запорожці вели "чесний", відкритий бій і не терпіли підступу і зради.

"Лицарскість" українського козацтва, запорожців, будучи проявом військово-лицарської культури середньовічної Європи, мала свої, характерні тільки їй відмінності та особливості. Так, М.Грушевський підкреслює різницю в проявах лицарства на Січі і в Польщі: "У козаків, власне, певним шиком вважалося сполучення високих внутрішніх прикмет вояка, вождя з більш ніж скромним верхнім виглядом" (на відміну, наприклад, від "пишного" польського лицарства). На думку Л.Залізняка, лицарсько-чернечий аскетизм, що був основою січового устрою, відсутній у Польщі ХУ-ХУІІІ ст., так як польська шляхта в кінці ХУІ ст. сама присилала молодь на Січ, "тому, що між ними добре можна привчитися порядку і лицарству".

Як відомо, січовик мусів залишатись неодруженим і під страхом смерті заборонялося приводити жінок на Січ. "Лицарю й лицарська честь: йому треба воювати, а не біля жінки пропадати".

Запорізьке військо поділялося на піхоту, кінноту та артилерію. Але запорожці у своїй ВП спеціалізувалися не тільки так, щоб піхотинець був сильним тільки пішки, а кіннотник - тільки верхи на коні. У запорожців часто практикувалося і спішування

кінноти, і діяльність піхоти при гарматах, і дії кінноти у пішому строю. Таким чином, військовий вишкіл козаків на Січі був досить різностороннім.

В бою з ворогом - і правильним строєм, і окремими масами, запорізькі козаки виявляли дивовижну стійкість і мужність, і якщо двадцять разів були переможені супротивником, то все ж двадцять перший раз йшли з новими силами на своїх ворогів: "Це - гідра України, в котрій замість однієї відрубаної голови відростало декілька нових", - говорили про них поляки. Запорожці не дорожили своїми головами, знаючи лише одне, що "раз родила мати, раз і умирати".

Серед запорожців ВП окремого воїна була справою індивідуальною. Кожен самостійно дбав про свою військову майстерність та фізичну підготованість, займаючись як самостійно, так і зі своїми товаришами, бойовими побратимами.

На думку Д.Яворницького, успіхи запорожців на війні, окрім особистої хоробрості і постійного заняття військовою справою, пояснюються у значній мірі і знанням у досконалості тієї місцевості, серед якої вони перебували і діяли проти ворогів. Те, що знання місцевості запорожці надавали великого значення видно зі слів польського хроніста Симона Окольського, котрий стверджує, що в давнину, за знання степових місць козаки отримували в нагороду полковництво або будь-яке інше старшинство.

Криючись, немов звірі, по тернах і очеретах, вмючи вити вовком, викрикувати перепелом, харчуючись усім, що тільки попадеться на шляху, запорозькі козаки зірко виглядали ворогів, несподівано нападали на них і з малими силами розбивали і перемагали багатьох супротивників. Очевидно, що у ВП запорожців входило як один з її окремих напрямків, і вміння непомітно пересуватися, орієнтуватися на місцевості, критися, подавати таємні сигнали (наслідуючи голоси тварин) тощо.

Запорізьке військо проходило окреме навчання, муштру. З описів боїв видно, що військо виходило проти ворога "лавами" і вело організовану стрільбу. Однак у козацькому війську не було звичаю проводити систематичну муштру. Потрібні були деякі військові вправи, щоб утримати порядок у поодиноких відділах та вможливити спільні виступи. Вже за гетьмана П.Сагайдачного військо відбувало так званий "попис".

Блискучі успіхи у військових походах і війнах проти татар, турків, поляків серед іншого можна пояснити і особливостями організації, відбору, та ВИ козаків-запорожців. Запорозьке козацтво, перебуваючи майже безперервно у військових походах, зазнавало втрат і потребувало постійного поповнення. Як відзначає П.Меріме, " Запорізька Січ, як і стародавній Рим, поповнювала свою людність славними хлопцями, які пропонували свої послуги, та не кожного до неї приймали. Навіть ті, хто явно підходив, мусили пройти випробувальний строк. Від них не вимагали документів, які підтверджували їхню добросесність чи кваліфікацію, лишень треба було довести свою відвагу, вправність (у володінні зброєю) і мужність. Муштра (підготовка) була суворою, така як у наших флібустьєрів". Клавдій Рондо, англійський резидент у Петербурзі, у 1736 році у своїй реляції, характеризуючи запорожців, як "дуже сильний і витривалий нарід...", що є "рід рицарів, котрі не допускають до свого товариства жінок...", зокрема пише, що "Запорожці приймають до свого братства загалом усіх, без різниці національності, якщо приймуть грецьку віру і погодяться пройти семилітню пробу (підготовку) перед наданням звання лицаря..." "Звання лицаря можуть здобути в їх товаристві лише люди дуже сильні і (тілесно) добре збудовані (після семилітнього вишколу), але кожний може бути прийнятий яко хлоп або помічник (послугувувач), а деякі (козаки - лицарі) тримають таких по два або по три". Отже частина бажаючих "поступити" у Січ могла бути прийнятою у товариство як козацькі слуги-джури.

Відомий дослідник українського козацтва Д.І.Яворницький стверджує, що вступити у лави запорожців міг кожен, хто виконував п'ять вимог, що ставили перед претендентами козаки. За п'ятою вимогою той, хто поступав на Січ, повинен був спершу придивитися до військових порядків, вивчити прийоми січового лицарства, тобто власне пройти певну ВП, а вже потім записуватися в число випробуваних товаришів, що могло бути не раніше, як по проходженні семи років.

Збереглися й інші свідчення, що доповнюють та розширюють "арсенал" особливостей відбору у запорізьких козаків. Як запевняє А.Сокур, лише того, хто, осідлавши дикого лошака -

чолом до хвоста! - без сідла і уздечки, міг проскакати полем і повернутися неушкодженим, запорожці приймали на Січ. Л.Боплан свідчить, що "серед козаків жоден не може вважатися справжнім козаком, якщо не піднявся через усі пороги. Головним випробуванням після певного перебування та навчання в Січі для претендентів у козаки, був реальний військовий похід. Тільки у ньому вони могли проявити свої бійцівські якості, і успіх битви чи поєдинку був кращим критерієм оцінки їхнього вишколу.

Таким чином, на Січі існувала ціла система відбору та вишколу молодих людей для козацької служби. Досвідчені козаки, козацька старшина уважно і прискіпливо, з відповідальністю перевіряли загартованість та витривалість новобранців у спеку та холод, дощ і сніг тощо. Саме відбором можна пояснити те, що козаки, за твердженнями очевидців, "... надзвичайно міцні статурою, легко переносять спеку й холод, голод і спрагу, невтомні на війні, мужні, сміливі..., високі на зріст, жваві, енергійні..., відзначаються міцним від природи здоров'ям...". Власне це і свідчить про те, що при відборі новаків у Запорізькій Січі козаки звертали увагу і на зовнішні, тілесні характеристики претендентів.

Чимало людей потрапляло на Січ ще у ранньому дитинстві. Саме з таких хлопчиків, що "народилися серед козаків" виростили справжні воїни - козаки-характерники. Отже, не всі втікачі та бажаючі, які прибували на Запоріжжя, ставали козаками. Із вище описаного окреслюються основні три шляхи, "ступаючи" якими чоловік (юнак) міг стати козаком: 1) через попередній відбір, певний термін вишколу, "випробування"; 2) шляхом прислуговування козакові і навчання військовому ремеслу у нього (тобто ставши джурою); 3) шляхом перебування на Січі "серед козаків" з дитячих літ. Окрім цього з козаків "товариством" або "лицарством" мали честь називатися тільки бувалі, досвідчені козаки, що постійно жили на Січі і дотримувалися її правил та неписаних законів.

Наступною формою військової організації виступає реєстрове козацтво. Ми вже відзначали, що заходи по створенню реєстрового козацтва робилися протягом усього XVI ст., але найбільш успішними були спроби 1572 р. за короля Сигізмунда Августа (було набрано 300 оплачуваних козаків) і 1578 р., коли новий король Стефан Баторій зарахував на службу відділ 500 оплачуваних козаків. У подальшому реєстрове козацтво стає постійною сталою військовою формою українського козацтва, що перебувало на службі у Речі Посполитої. А під час Визвольної війни 1648-1654 рр. на його базі творилися регулярні збройні сили України.

Реєстрове козацтво формувалося з числа заможних українців, так званого міського чи "городового" козацтва, і були привілейованим (у порівнянні з іншими козаками) військовим відділом. Реєстрові козаки повинні були з являтися до війська за кожним наказом гетьмана. Вже за П.Сагайдачного козацьке військо мало бути списане в реєстр і його мали вести по військовому. П.Сагайдачний подбав про те, щоб усі козаки мали рушницю, а не старосвітські луки; кожний козак мав свого коня. Заведено також тоді і муштру і час від часу відбувався перегляд усього війська. Пізніше організація реєстрового війська відбувалася під наглядом найвищої військової влади в державі, гетьмана. Полководцями козаків ставали визначні воїни, обізнані з військовою справою. Оскільки реєстрові отримували платню, то не потребували журитися своїм прожитком і могли цілком віддавати себе військовій службі. На зразок реєстрових козаків почала реорганізуватися і решта козацького війська. Так, городові полки на той час (напередодні Визвольної війни) були зараховані до реєстрових і мали характер регулярних частин - зброя і одяг козаків були однакові, вони відбували військову муштру, за наказом виступали у походи проти татарів.

На початку Визвольної війни налічувалося всього 6 тис. реєстрових козаків, більше не дозволяла сеймова ординація 1638 р. Під кінець літа 1648 р. українські сили налічували від 80 до 100 тис. чоловік, з яких регулярно козацьке військо складало близько 40 тис. Як відзначає І.Крип'якевич, що хоч встановлення реєстру було викликане не тільки військовими, але й соціально-економічними міркуваннями, все ж реєстр найточніше подавав фактичну чисельність Українського війська того часу - справжнього, боєздатного, добре озброєного і підготованого до війни. При перегляді різних джерел про кількість війська після 1654 р. ніде не вдалося знайти числа, вищого за 60 тис. чоловік.

У війні 1648-1654 рр. і у подальшому для бойових дій вирішальне значення мали саме регулярні частини Запорізького війська (Запорозьким військом називалася уся козацька

армія, як і козацька держава), насамперед - реєстрове козацтво. Як і запорозьке козацтво, воно поділялося на кінне та піше військо, що було охоплене доволі систематичним військовим вишколом.

Українське реєстрове козацтво було добре обізнане із ВП західноєвропейських армій, і могло передавати кращий військовий досвід своїм побратимам. Так, наприклад, Барабаш правив реєстровими козаками і драгунами, одягненими та вимуштруваними на пруський лад, однак майже всі вони були набрані з руських провінцій". Відомо, що при зустрічі з військом Хмельницького, вони усі перейшли на його сторону.

Як стверджують фахівці, гетьман Б.Хмельницький вивчив і вдало використав як багаторічний досвід запорожців, так і досвід армій інших країн, зокрема німецької піхоти. У великій армії, якою командував Хмельницький, були на службі також деякі іноземні частини, цінні, зокрема, тим, що кожна приносила нові риси в озброєння або військову тактику. Під Замостям в 1648 р. Хмельницький, наприклад, закликав офіцерів німецького підрозділу, щоб вони перейшли на службу до українського війська, так само під Збаражем 1649 р. гетьман передав універсал до "чужоземців", які служили у польському війську, "переконуючи їх, щоб передавалися до нього". Богдан Хмельницький поєднав це, також, з досвідом російського військового мистецтва, яке добре знав..." [86]. Як і запорожці, реєстрові козаки вносили суттєвий вклад в організацію та військову підготовку народних повстанських загонів. Так, під час подій 1648-1654 рр., російські прикордонні воєводи мали відомості, що на лівобережжя прийшли регулярні запорозькі частини і почали організовувати військо.

Навіть перебуваючи за межами Січі, в умовах тяжкої, довготривалої війни, козаки при поповненні військових втрат влаштовували відбір.

Траплялося також, що в очікуванні початку нової війни, потребуючи значного, досвідченого у військовій справі поповнення, гетьмани інколи проводили так звану нобілітацію - висвячення у козаки.

До останньої з форм організації ВП серед козацьких інституцій слід віднести "охотне" або "охочекомонне" козацтво. "Охотне" козацтво, як цілком самостійна, окрема військова організація українського вояцтва доволі часто фігурує у історичних джерелах та літописах. Так, під час небезпеки поряд з регулярними частинами використовувалися також "охотні" загани.

"Охотні" загани козаків не були багаточисленними і створювалися, загалом, по необхідності, у випадку військового походу, війни, недостатньої кількості козацького війська (запорозьких та реєстрових). Це було щось на зразок народного ополчення у період Київської Русі, але формувалося воно також тільки із "козацького" населення прикордоння.

У козацькому війську "охотники" загалом виступали як іррегулярна, легка кіннота. З історії відомо, що під час війни 1648-1654 рр., великим допоміжним загonom легкої кінноти командував один з найпопулярніших повстанських ватажків Максим Кривоніс, що із добровольців створював нові частини. Очевидно, що під його орудою перебували саме "охотні" козацькі загани. Блискучий козацький отаман полковник Семен Палій також був козаком найманого війська, яким по суті і було "охотне" козацтво. "Охотники" часто утворювали і піші відділи. ВП надавалося вагоме місце в середовищі "охотного" козацтва. Цікаво, що ВП тут мала характер більш "запорозький", на відміну від регулярної муштри реєстровців, власне значну кількість "охотників" і складала вихідці із Запорозької Січі.

У козацькому таборі прибуле поповнення під керівництвом досвідчених запорожців опановували військово мистецтво: навчалися тактиці ведення бою, прицільній стрільбі тощо.

Таким чином, українське козацтво у ХУІ-ХУІІІ ст. складалося із трьох головних військових організацій - запорозького козацтва, реєстрового та охотного. Усі вони, маючи чітко окреслену відмінність, були складовими одного цілого - українського національного війська і носили назву "Війська Запорозького". Діючи разом ці військові організації впливали одна на одну і забезпечували передачу позитивного військового досвіду. Члени різних козацьких верств протягом життя часто потрапляли із однієї військової організації в іншу. Зрозуміло, що такі "мігрування", що збагачували бойовий досвід козаків різних організацій, робили ці переміни загалом позитивними.

Окрім різних військових організацій українського козацтва існували ще й деякі воєнізовані форми, котрі в ХУІ-ХУІІІ ст. не мали постійного, сталого характеру, і їхня діяльність була доволі обмежена в часі. Так, гетьманом Іваном Самойловичем був створений корпус так званих значкових військових товаришів (окрім бунчукових, котрі ми вже згадували) - молодших офіцерів, переважно синів старшини, що стали частиною гетьманського оточення й діставали спеціальні доручення, готуючись зайняти посади, звільнені батьками. Відомо, що вперше такий розподіл "військового товариства" був запроваджений ще королем С.Баторієм, що "для нагороди заслуг товариства" ввів три класи або степені: -Бунчукове Товариство, Військове Товариство і Значкове Товариство. Приналежність до цих "товариств" затверджувалась універсалом гетьмана, що видавався кожному членові зокрема, і кожен із цих трьох степенів прирівнювався до певного військового старшинського звання. Як бачимо, з часом мета цієї форми змінюється, і за Самойловича це вже не просто спосіб відзначення, а корпус молодших офіцерів. Зрозуміло, що відзначали і вибирали на старшин тільки справді достойних і бувалих воїнів. Л.Боплан, наприклад, про козацькі вибори старшин пише, що: "коли зберуться усі старі полковники, що користуються серед них пошаною, кожен з них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визначається більшістю голосів".

Оскільки при виборі старшин велике значення надавалося бойовій вправності претендента, то відповідно і старшинська молодь - бучкукова та значкова - повинна була мати високий рівень ВП - багато з них потім ставали вчителями - наставниками своїх підопічних.

Козацькі ватажки, гетьмани завжди оточували себе особистою сторожею в цілях безпеки. Гетьман Іван Мазепа створив собі особисту варту, складену із сердюків. Це були найбільш віддані і наближені до гетьмана козаки. Без сумніву, що до їх числа відбирали найкращих воїнів, міцних і тілом, і духом. Сердюки -прибічна особиста охорона гетьмана, - дуже нагадують особисту сторожу князів . Київської Русі - гриднів. Очевидно створення цього відділу було відродженням давньої князівської традиції.

Гетьманом Б.Хмельницьким, крім регулярної армії, було сформовано добірний корпус (!), так званий резерв, на чолі якого стояв його син Тиміш. Той резерв складався з 12 тисяч козаків. Вираз "добірний корпус" говорить сам за себе: до його лав відбирали найкращих воїнів. Треба також наголосити, що до складу діючої армії за гетьманства Б.Хмельницького входили підрозділи розвідки, фортифікаційної, прикордонної та сторожової служб. Відповідно ВП осіб, що входили у ці підрозділи могла мати певні особливості, або одному чи кільком з її напрямків надавалася особлива увага.

Велике значення мала прикордонно-сторожова служба козаків, що проходила на степовому прикордонні - спеціальних пунктах, що мали назву "бекетів". Як стверджує Д.Яворницький, кожен з бекетових козаків, що знаходилися біля редутив і фігур (дозорних вишок), був чудово споряджений амуніцією, озброєний мушкетом, ратищем, шаблею і чотирма пістолями. При кожному редуті мало бути від 5 до 10, а інколи і більше козаків, а при кожній фігурі від 2 до 3 козаків; вони роз'їжджали на верхових конях по своїх постах, інколи на самих границях або по відкритому степу, особливо під час покосів трави і жнив хліба. Окрім всебічної військової підготованості воїни прикордонно-сторожової служби повинні були бути відмінними вершниками і бігунами, вміти добре плавати і пірнати. Незважаючи на інші засоби сигнальної системи, часто саме верхи або власними ногами козакові чимдуж доводилося мчати з повідомленням про наближення або напад ворога. Тому у цю службу очевидно добирали зірких бистроногих хлопців. їм надавалися найпрудкіші верхові коні.

Прикордонно-сторожова служба козаків тісно перепліталася з розвідувальною діяльністю. Завдяки добре поставленій розвідувальній службі козаки дізнавалися не тільки про пересування татарських орд, а нерідко й про наміри султанського уряду і гарнізонів турецьких фортець, розташованих у пониззях Дніпра. Під час Визвольної війни 1648-1654 рр., гетьманом Б.Хмельницьким також широко використовувалося розвідницьке мистецтво запорозьких козаків, які потім ще і в ХVІІІ ст. вважалися найкращими розвідниками російської армії. Розвідка була відмінно організована не тільки у Війську Запорізькому, а й серед повстанських загонів. Так, в

організації розвідки особливо прославився Максим Кривоніс, що у цій справі не мав собі рівних. Його розвідники доходили до самого Кракова.

На Запорозькій Січі козаки-розвідники називалися "пластунами" (очевидно від слова плазувати, повзти по-пластунськи), і належали до одного куреня, що так і називався - Пластунський. Козацькі розвідники-пластуни повинні були відбувати ретельну та різнобічну ВИ. Окрім відмінного володіння зброєю, засобами пересування, саме ці козаки повинні були добре знати і орієнтуватися на місцевості, вміти непомітно пересуватися, зносити тривалий час голод, спрагу та брак одягу, володіти різновидами козацьких одноборств (очевидно саме в середовищі козаків-розвідників виникли різновиди козацької боротьби - гойдок, спас), наслідувати голоси тварин та птахів, розрізняти та впізнавати їхні сліди тощо. Так, Д.Яворницький пише, що козаки, наздоганяючи "табором" татар, висилали вперед, у всі чотири сторони по одному козакові для знаходження так званої живої татарської сакми (кінських слідів) по траві; розвідники повинні були з точністю взнати, скільки пройшло ворогів, який вони взяли напрям і як давно залишили степ.

4. Озброєння Війська Запорізького

Зброя, котрою користувалися в цей період в Україні, поділялася на холодну (ножі, шаблі, ятагани, луки, списи, келепи та ін.) і вогнепальну (мушкети, пістолі, самопали, рушниці). Відомо також, що козаки ще на початку XVI ст. використовували запалювальні ракети: "... Гетман віслал отряд конниці с приготовленними завременно бумажними ракетами, кой будучи брошні на землю, могли перескакивать с места на место, делать до шести вістрелов каждая...". Крім того, проти ворожої кінноти козаками застосовувалися якірці та рогульки. За свідченням Г.Конинського: "Оружием біли, у конниці копья, ступері, пистолегі и сабли, а у пехоті ружья, копья и кинжал, кой віписівали и доставляли из Швеции и Турции". За іншими даними, кожен козак мав при собі чотири пістолі, причому два з них носив за поясом, а два у шкіряних кобурах, пришитих із-зовні до шаровар.

Як стверджує Д.Яворницький, "піхотний козак мав мушкет, шаблю, спис, а кінний - мушкет, шаблю, спис і чотири пістолі,... до цього треба також додати кинджали, ятагани, ножі, сокири, стріли, дротики...". Він висловлює думку, що у своєму озброєнні, запорожці переважали Західну Європу, і для прикладу наводить зауваження В.П.Коховського: "... що в цей час у європейських військах ручна вогнепальна зброя не була такою поширеною. Особливо примітним на Запорожжі є те, що там мушкет не виключав списа, котрий заміняв собою штик, в той час як у Західній Європі мушкетери були відокремлені від пікєнерів, від чого ставалася дуже важлива незручність в бою, так як воїн мав тільки одну захисну зброю або тільки одну наступальну". Цікаво також, що вирушаючи у похід, козаки за свідченнями сучасників, брали, здавалось б, значно більше зброї, ніж могло припадати на одного воїна.

Так, за свідченнями Боплана, вирушаючи у морський похід, кожен з козаків брав із собою дві рушниці і шаблю. Або ще: "... кожен запорожець, ідучи у похід, брав з собою 5 або 6 рушниць".

Звичайно, що на початках не всі козаки були так добре озброєні; але поступово кількість зброї зростала, і у середині Визвольної війни, а саме в травні 1651 р. стан справ з озброєнням був такий, що : "... у одних вогненна зброя, у інших лучна стрільба, а з киями (палицями) тепер нема нікого у війську".

Незважаючи на те, що з середини XVI-XVII ст., лук вважався уже "старосвітською зброєю, козаки продовжували його використання у бойових цілях, і вправлялися у прицільній стрільбі з луку.

Широким застосуванням серед козаків продовжувала користуватися і така давня зброя як списи, або копії. В той час, як у арміях інших європейських народів ця зброя поступово "знімалася" з озброєння, або, як говорили вище, створювалися окремі відділи списоносців-пікєнерів, то козаки, як піші, так і кіннотники, успішно використовували списи, що давало їм відчутну перевагу у боях, особливо, у рукопашних сутичках.

Блискуче володіли козаки і таким різновидом зброї як шаблі, ставлячись до них з особливою увагою. За словами Д.Яворницького, шабля вважалася настільки необхідною

зброєю для козака, що у козацьких піснях вона завжди називалася "шаблею-сестрицею, ненькою-рідненькою, дружиною-панночкою молоденькою".

Д.Яворницький відзначає, що як справжній "лицар", запорожець шаблі надавав перевагу і називав її "чесною зброєю". І як "чесну зброю" її треба було застосовувати тільки проти чесних воїнів, а проти такого "бусурманського народу", як татари, потрібно було діяти "не шаблями, а батогами". Саме цією "чесною зброєю" - шаблею вирішувала шляхта та козаки, справа гонору", честі, тому що вона ставила суперників у рівні умови боротьби.

З "рукопашної" зброї, окрім шабель та списів, запорожці використовували також і так звані келепи, тобто чекани або бойові молотки - типовий різновид зброї середньовіччя. Військовий історик Зеделлер вважає, келепи використовувалися запорозькими козаками для розбивання захисного обладунку ворога. В.Коховський також вважає, що келепи мали застосування у запорожців як допоміжна зброя і використовувалися у окремих випадках, при неможливості стрільби, а саме "коли воюючі змішувалися в бою рукопаш до такої міри, що небезпечно було б стріляти, щоб уникнути завдати шкоду своїм ж".

На відміну від козаків, у повстанських загонах мало хто був так добре озброєним як вони. В бій повстанці вирушали озброївшись косами, піками та ціпами, нерідко, звичайними палицями. Очевидно коси були перероблені відповідним чином і нагадували спис чи алебарду, але цікавим є те, що попри інше своє озброєння, також використовували такі бойові коси. Перевага такої коси полягала у тому, що на відміну від списів можна було наносити як колючі, гак і ріжучі (рубаючі) удари. Напевно саме з цієї причини козацькі піхотинці обрали цей вид зброї, в той час як кіннотники користувалися списками, бо такі коси були менш зручними у бою верхи.

Самійло Величко подає ще один "нетрадиційний" різновид зброї, що використовували козаки, коли "були так близько, до ворога, що камінь могли один до одного докинути, тож, сягаючи ланцюгами з приробленими до них гаками, схоплювали ляхів із валів". Цей опис бою стосується до битви під Збаражем. Можливо, що при застосуванні цієї зброї, козаки використовували досвід володіння арканом, котрим вони також володіли.

Окрім наступальної "холодної" зброї, козаки використовували також і оборонну - різноманітні військові обладунки, а саме: панцирі, кольчуги, шоломи. Однак не слід вважати носіння панцирів чи кольчуг поодинокими випадками серед козаків, або привілеєм виключно старшин. Так, напередодні Пилявицької битви, козацького війська нараховувалося, за твердженням істориків, дещо більше 100 тис, у тому числі і 70 тис. "панцирного" війська (озброєного панцирами).

Дехто із козаків, особливо старшина, виїзджаючи у бій надягали шоломи. До них, зокрема, належав і Богдан Хмельницький, котрому шолом не раз рятував життя. І на кінець, окрім усього описаного захисного обладунку, запорожці також використовували і шкіряні з пряжками череса, які вони носили, за словами сучасника, на грудях, нерідко наповнюючи їх в два або три рази патронами з кулями або порохом. Власне ці череси, закриваючи найбільш незахищені ділянки тіла людини, від низу живота аж до грудей, і завдяки спеціальній технології не тільки від холодної зброї а нерідко і від куль.

Головне місце серед козацького озброєння зрозуміло посідала вогнепальна зброя. Історик Запорозької Січі князь Семен Митецький у половині XVIII ст. говорив, що у запорозькому війську вогнепальну зброю мали усі, від малого і до великого, а свинець і порох купувався у Польщі. Саме за рахунок запорожців, польсько-козацький табір у Хотинській війні мав перевагу в ручній вогнепальній зброї. Запорожців так і називали "рушничним військом". По одноголосному свідченню сучасників, запорожці володіли рушницями в досконалості, стріляючи з них на доволі значній відстані і дуже влучно попадаючи в ціль, і це не дивно для людей, котрі за словами Павла Алепського "... з дитинства вчать стрільби з рушниць і луків ..."

Окрім індивідуальної майстерності, козаки відпрацьовували також прийоми одночасно з координованою, "системною" стрільби, причому застосовували це уміння як на суходолі, так і на морі: "... конница Гетманская, спешившись і построенная в батаву, а пехота встроенная так же флангою, встретили натиски Татарские сильним огнем из ружей и пушек, и призвав палубу безперервно во все Татарское стремление, сделали им сильное поражение ...". "... коли вони самі йдуть на бій з галерами, то лишаяються на своїх лавах,

прикріпивши весло до кочетів перев'язю з лози. Поки одні стріляють з рушниць, їхні товариші набивають і подають їм інші, уже набиті, щоб знову стріляти, і таким чином ведуть вогонь безперервно і дуже влучно".

Цікаво, що козаки при веденні прицільної стрільби використовували різні положення тіла (стоячи, лежачи, сидячи, з коліна тощо), що у той час практикувалося не у багатьох арміях і викликало подив у чужинців. Усе це наводить на думку, що козаки вдосконалюючи свою стрілецьку майстерність, вправлялися як кожен особисто, так і гуртом; із різною мірою складності (різні положення тіла): як пішо так і кінно (особливо кіннотники), а можливо навіть перебуваючи у човнах та ведучи стрільбу по наземним цілям, використовуючи для тренування момент хиткості опори. Те, що у описах про влучну стрільбу козаків "фігурують" в основному рушниці, на наш погляд пояснюється тим, що пістолі та мушкети були зброєю ближнього бою і не забезпечували необхідної влучності на більших відстанях.

Вже у час перебування Л.Боплана на Україні, такий різновид вогнепальної зброї як пістолі, за його зауваженням, були звичайною зброєю у козаків. Причому Боплан відзначає, що козаки з них дуже влучно стріляли.

Як різновид вогнепальної зброї використовувалися також і різноманітні гармати. На початках козаки не мали своєї артилерії і використовували гармати принагідно, тобто маючи таку можливість, але вже у кінці XVI ст. у запорожців вони рахувалися необхідною приналежністю війська. За гетьманування Б.Хмельницького артилерія починає формуватися в окремий рід українського війська. Козаки на рівні із іншими видами ручної вогнепальної зброї, вправлялися і у прицільній стрільбі із гармат. Серед Війська Запорозького створюються окремі відділи козаків - гармашів. У літописі С.Величко знаходимо: "Було вже тут у Хмельницького 26 гармат і гарматок, до них він приставив, стішивши, п'ятдесят добрих запорозьких стрільців. Додав Хмельницький до них про всякий випадок ще й триста кінних. Ці новостверджені пушкарі вміли стріляти як із гармат, так і з мушкетів".

До зброї козаки ставилися з особливою пошаною, дбали за неї, вихвалялися нею і вважали, що "той не козак у кого погана зброя".

5. Підготовка молоді до військової справи

ВП різних верств населення, соціальних груп та утворень, зокрема і воїнів, в Україні продовжувала існувати і розвиватися і у XVII-XVIII століттях, в добу Козаччини. Незважаючи на втрату українцями своєї державності, і те, що в процесі свого формування козацтво та його бойова культура зазнавали певних впливів зі сторони сусідніх народів, загалом, в основу козацького бойового мистецтва були покладені самобутні традиції власного народу, набуті протягом багатьох віків, що виявляли себе ще у період Київської Русі.

З княжих часів в Україні зберігся обряд "постригів", або, як подають деякі автори "пострижин". За описом О.Воропая, з нагоди пострижин батьки скликали близьких родичів та сусідів - гостей. Обряд відбувався таким чином: гості виносили на руках дитину, садовили її на коня, а за поводи коня брала мати або старша сестра і так усі гуртами возили "пострижника" по подвір'ї. Після того йшли до хати й пили, "Щоб Бог послав усе добре нашому козакові". Як і у період Київської держави, так і у XVII-XVIII ст. цей звичай символізував перехід дитини від віку дитячого до віку юнацького, його підпадання під батьківську опіку, а всадження на коня символізувало "народження" майбутнього воїна-козака.

Очевидно відголоском давнього обряду періоду давньоруської держави був звичай "проводів у пастухи", що у IX-XIV ст. відбувався у семирічному віці, коли дитина вважалася уже "напівдорослою" і залучалася до громадських справ. Напевно у XVII-XVIII ст. це заняття вже дещо втратило від свого попереднього значення у житті підлітків, але сам звичай ще зберігався.

У 16-18-річному віці в Козацькій Україні відбувався обряд "першого голення". "Як пострижини - обряд переходу хлопця з віку дитячого до віку юнацького, так і перше голення - перехід від юнацтва до стану дорослого чоловіка. При першому голенні голили тільки бороду, а вуса, як ознака зрілості, залишалися. Очевидно обряд "першого голення" передував або ж збігався із проходженням юнацьких ініціацій, чи, можливо, був одним

із перших її складових. Так, за словами Павла Атепського, коли юнак досягав повноліття (тобто ті ж 16-18 років), "... батько садовив його на коня, давав йому в руки лук і стріли", - наказуючи синові при цьому: "Віднині здобувай собі харч цим знаряддям як знаєш". Це свідчення є також прикладом "сімейного, родинного" ритуалу посвячення, але відомо також, що ініціації як і колись продовжували відбуватись у парубоцьких громадах, що в українському суспільстві стали продовжувачами традицій давніх чоловічих військових союзів.

Останнім з обрядів мілітарного спрямування в Україні у XVI-XVIII ст. був "козацький поховальний ритуал". Він відбувався таким чином: загиблого воїна-козака накривали червоною китайкою; його бойові побратими скидали з голів шапки, вшановуючи його пам'ять хвилинами мовчання; в честь загиблого давалася "сальва" із мушкетів і рушниць; коло покійного клалася його бойова зброя; часом хтось із старшин проголошував промову, у якій згадував славні діла та бойові подвиги загиблого; нерідко насипалася висока могила. Як відзначає Л.Залізник, під червоною китайкою ховали ще в Україні у XVIII ст., але тільки козаків. Цей обряд не поширювався на мирні верстви української людності: селян, міщан, духовенство, жінок, дітей. Рештки червоного поховального покрыва археологічно зафіксовані в могилі отамана Сірка, що помер 1680 року.

ВП, як невід'ємна складова культури кожного народу, в Україні у XVI -початку XVIII ст., у зв'язку із посиленням національного гніту і зростанням могутності Кримського ханства, не тільки не втратила своєї актуальності, а й охоплювала щораз більші верстви українського народу, особливо у південних прикордонних регіонах України, де цей процес набув особливо цілеспрямованих форм. Як і у попередні періоди історії України, традиційні народно-побутові організаційні форми продовжували відігравати значну роль у процесі ВП дітей та молоді, первинним ланками яких залишалися рід і сім'я.

У сім'ї піклування про ВП молоді лягало, насамперед, на плечі батька, що передавав свій власний досвід, навчаючи дітей військовому ремеслу. Батько формував у сина твердість, витривалість, уміння долати будь-які життєві труднощі, незламність, цілеспрямовано загартовував його тіло, виховував мужній характер, лицарські якості. За відсутності батька, з якихось причин, ВП хлопчиків покладалася на родичів чоловічої статі, старших братів, інколи сусідів тощо. Цей "сімейно-родинний" період виховання у житті хлопця тривав до 16-18 річного віку.

Досягнувши повноліття і очевидно пройшовши обряди "першого голення" та "сімейні посвяти", молодь (хлопці) об'єднувалася (якщо це було відносно недавно засноване поселення) або намагалася вступити у самостійні статево-вікові групи, так звані парубочі громади, що були певною видозміною колишніх чоловічих військових союзів чи "домів молоді". Тому парубочі громади виступали народно-побутовою формою організації ВП молоді, у яких відбувалося остаточне становлення та змужніння особистості.

Парубоцькі громади (своєрідні об'єднання неодружених юнаків), високо цінували в своїх товаришах силу, сміливість, бійцівські якості та кмітливість.

Як зазначає В.Ястребов, до громади приймали хлопців, які досягнули 16-18-річного віку, причому громада особливу увагу звертала на зріст та фізичну силу нового товариша, маючи надію придбати в його особі хорошого бійця (для боїв навкулачки та боротьби). В тому випадку, коли в сім'ї було двоє або більше синів, молодший брат мав право вступати до громади лише після того, як старший одружиться. Виняток робили лише в тому випадку, коли молодший брат був фізично сильніший за старшого (отже між ними влаштовували якесь змагання, якщо зовнішня перевага останнього не була очевидною). Як правило, під час різноманітних свят та народних гулянь парубочі громади організовували змагання з різноманітних фізичних вправ. Цікаво, що ритуал "посвячення в парубки" дуже нагадує за своїм змістом "постриги" та "сімейне посвячення".

Надзвичайно важливе значення для збереження військових традицій бойового мистецтва козаків мало забезпечення процесу навчання, передачі знань і навичок, спадковості військового досвіду. У цей період виникло і розвинулося нове явище, котре нині у педагогічній науці фахівцями називається козацькою педагогікою. Ґрунтуючись на ідеях козацького світогляду та ідеології, козацька педагогіка ввібрала в себе демократичні, гуманістичні основи навчання і виховання, формувала особистість з яскраво

вираженими національними ідеалами, піднесла на новий, вищий рівень українську педагогіку. Козацька педагогіка виховувала справді вільну, ні від кого незалежну людину, українського патріота, незламного громадянина - борця за права народу, господаря своєї країни, землі. Вагоме місце у козацькій виховній системі посідали давні народні звичаї та традиції, що продовжували побутувати в Україні, у її козацький період історії.

Військово-фізична підготовка (ВФП) молоді здійснювалася: в сім'ї під керівництвом батька чи іншого родича, на Січі під керівництвом досвідчених козаків та у навчальних закладах, якими у ХУІ-ХУІІІ ст. виступають, перш за все, школи.

В середовищі козаків поступово виникають школи, основні методи навчання у яких ґрунтувалися на традиціях української етнопедагогіки. Одним із провідних завдань цих шкіл було навчання та підготовка молоді до військової справи.

У навчально-виховних закладах України того часу, як і сусідньої Біларусі, зароджувалася і утверджувалася вперше в світі класно-урочна система навчання, яка за своєю якістю випереджала системи навчання багатьох країн. В Запорозькій Січі та в її околицях, побутувало багато шкіл - січові, монастирські, церковно-приходські.

Козацькі школи діяли у полкових і сотенних містах і містечках України. Вони мали загальноосвітній характер, і тут здійснювалося розумове, моральне, естетичне, військово-фізичне та інші види виховання. Найбільш цікавою для нас є січова школа, сама назва якої характеризує її спрямованість. Нарівні з іншими школами у ній навчали читати, писати і співати. Але разом з тим, у ній навчали і військового "лицарському" ремеслу.

В січовій школі навчалися хлопчики, частково насильно забрані козаками звідки-небудь і потім усиновлені ними в Січі, частково ті, що самохітно прийшли до них з України та Польщі, частково спеціально приведені багатими батьками в Січ для навчання грамоті та військового мистецтву. За звичай вони називалися в Запоріжжі "молодиками".

Січова школа мала самоврядування, подібне до адміністративного устрою Запорізької Січі, і функціонувала під безпосереднім проводом козацької старшини. Молодики мали свою управу, тобто свого отамана і кухаря, та користувалися деякими привілеями.

Молодь, що навчалася військового мистецтву у січовій школі, могла спостерігати, а більш досвідчені та старші, можливо, й брати участь у військових вправах, у ВФП запорожців. Оскільки у козацькому війську не було вузької спеціалізації і залежно від обставин козаки бували "кіннотниками у степу, стрільцями у горах, моряками на воді" і однаково добре володіли "луком, шаблею, списом, а особливо рушницею, з якої не робили промахів", то молоді юнаки повинні були оволодіти усім необхідним у військовій справі комплексом військових навиків і повинні були мати підготовку доволі широкого напрямку. Тому в січовій школі, поруч з вправами для вдосконалення майстерності володіння вогнепальною зброєю застосовувалися спеціальні вправи для вдосконалення верхової їзди, вміння володіти холодною зброєю, правити човном, швидко плавати тощо: "молодиків в школі і поза школою вчили: Богу добре молитися, на коні реп'яхом сидіти, шаблею рубати й відбиватися з рушниці, гострозоро стріляти й списом добре колоти". Доказом того, що молодь у січовій школі вдосконалювала свою майстерність у володінні вогнепальною зброєю є те, що січові школярі отримували певну частку від бойових запасів - свинцю і пороху, що надходили в Січ на все запорозьке низове військо.

Окрім січової школи, що дбала про військовий вишкіл молоді, у козаків існував ще один, на нашу думку, більш давній спосіб збереження військових традицій, який ми умовно можемо назвати "школою джур". Позаяк перша січова школа була формальною інституцією у Запорізькій Січі, то "школа джур" функціонувала як традиційно народний спосіб передачі знань, військового досвіду та особливостей ВФП козаків.

У "школі джур" досвідчені козаки продовжували сімейні, зокрема батьківські, виховні традиції. Джури, як окрема група в козацькому середовищі, була досить поширеною і знайшла своє відображення у історичних джерелах та літописах того часу.

"... Хто хотів стати козаком мусив наперед служити три роки в старшого козака за чуру. Чура (слуга) робив усяку роботу. Носив за козаком другу рушницю і потрібні клунки. Щойно потім, коли вивчиться від того козака орудувати зброєю і набирив справності в битвах, ставав правдивим козаком і діставав зброю: рушницю, шаблю, спис, лук і стріли". Один із запорожців, що перейшов через "школу джур" згадував, що "... мій

батько Сидір Пересунька виховував мене до 9 років, тобто вчив працювати та Богу молитися. Опісля взяли мене в Січ, де я при панові кошовому був молодиком, а у 20 років мене взяли і записали у військо".

Від своїх наставників джури переймали науку жити і перемагати в екстремальних умовах, високе військово мистецтво. Разом з ними джури жили в куренях і одночасно обов'язково вчилися в січових школах. Цю тезу підтверджує і О.Аланович, котра пише, що в січовій школі при Святополківській церкві, серед 30 учнів віком від 12 до 17 років, навчалися і джури: "Юнаки-джури, яких запорізькі козаки брали в походи, в цій школі відбували суворий курс фізичного і військового виховання".

Термін навчання у січовій школі чи "школі джур" (авторами подаються різні дані - 3, 7 років, у випадку із козаком Пересуньком - біля 10 років, є і інші свідчення) не були суворо регламентованими і, на нашу думку, залежали насамперед від успіхів в оволодінні військовим мистецтвом та мірою готовності до вступу у військо.

6. Військово-фізична підготовка козаків

Для забезпечення адекватного рівня підготованості людей до військової справи, в Україні в ХУІ-ХУІІІ ст., застосовувалося широке коло засобів ВФП, що як і у ІХ-ХІУ ст. ґрунтувалися на народних традиціях і, у значній мірі, "витікали" із періоду Київської Русі та ще більш давніх часів.

Вагоме місце в процесі ВФП підростаючого покоління у ХУІ-ХУІІІ ст. продовжували посідати народні ігри, зокрема військового характеру. Так, відомо, що у козацьких школах для школярів передбачався час на розваги та ігри. Після шкільних занять старші учні займалися військовою справою, реалізуючи це через гру. В ігрових ситуаціях вони моделювали бойові дії козаків: наступ на ворога, оборону тощо; влаштовували змагання, демонструючи фізичну силу.

Багаточисельні потіхи і вправи спортивного характеру здавна улюблені на Україні, зокрема і "військові ігри", своїм різноманіттям правил і сюжетів засвідчують про потужні витoki, котрі насичували їх. Так, наприклад, деякі ігри ("Швигалка", "Праща") мають своє походження від стародавньої зброї та військового обладнання, що було колись вірним супутником слов'янських племен. Такі дитячі ігри як "Праща" - відлуння тих далеких часів, коли подібні набойки були не забавою, а постійними і вірними супутниками слов'янських племен на полюванні і на війні. Вони також вимагали тривалого вправління. Була потрібна немала спритність і влучність, щоб змусити камінь летіти саме вперед чи вертикально вверх.

Слід зауважити, що як і минулому, в Україні у ХУ 1-ХVІІІ ст., серед молоді та дітей, продовжували побутувати такі "військові" ігри, як гра "у війну", "у короля", "боротьба без рук - грудьми". Більшість з них дійшли і були записані етнографами ще у середині ХІХ на початку ХХ століть. Більшість з цих ігор, на наш погляд, мають військово-мисливське походження. "Військові" ігри, що були включеними у систему навчання та виховання у козацьких школах, у поєднанні з іншими засобами ВФП, давали певний обсяг знань і вмінь, які потрібні були козакові-воїну, вони розвивали у дітей та підлітків спритність, силу, витривалість та інші важливі якості, необхідні у сповненому небезпеки козацькому житті.

Суттєвий вплив на ВФП українців у ХУІ-ХУІІІ ст. мали і козацькі танці, що були поширеними у широких верствах суспільства. Так, на думку фахівців, "... Козацькі танці виконувалися не лише для задоволення та особистої розваги. Вони перетворювалися на певний вишкіл. Крім емоційної наснаги, мали розвинену танцювальну лексику рухів, яка увібрала в себе ранні танці - рухи. Водночас танець козаків сприяв придумуванню нових рухів - млинків, плазунків, стрибків, комбінацію з кількох рухів - колінець та фігур. Козаки в своєму середовищі створили ряд танцювальних звичаїв, які розповсюджувались серед сільської та міської молоді...". Зрозуміло, що найбільш поширеними козацькі танці були в козацькому середовищі, особливо на Запорізькій Січі. Як стверджує О.Аланович, такі танці як гопак і метелиця народилися на Запоріжжі, як і деякі інші. За словами авторки, розвинулася і досягла досконалості на Запоріжжі і військова музика.

Серед козацьких танців можемо виділити і військові. Ці танці вимагали наполегливих тренувань і високого рівня фізичної та технічно підготовленості козаків, але оволодіння

ними суттєво збагачували арсенал ооюових рухів воїнів, особливо під час бою рукопаш. Серед військових танців можемо виділити такі як "Козак" та "Гопак".

Характеризуючи військовий танець українців "Козак" сучасний дослідник І.К.Шрамко говорить: "... Танцювали козаки свій сакральний військовий танець "Козак", в якому видно й сьогодні рухи воїна в битві із таким же воїном-професіоналом.

Яскравим прикладом військових танців українців був "Гопак". На думку багатьох сучасних дослідників, в основу цього бойового танцю була покладена давня система єдиноборств наших предків, що включала в себе складні акробатичні вправи, багато різноманітних ударів ногами і руками. Так, В.А.Артикула вважає, що цей танець, бойовий гопак, представляє собою стрибкову систему віддаленого бою, що не поступається різноманітним стилям східної боротьби, а І.Лебедев, що розглядав структуру рухів гопака стверджує, що деякі елементи цього танцю за своєю складністю перевищують арсенал східних єдиноборств.

Арсенал техніки цього бойового мистецтва включав такі підрозділи: стійки, пересування, приземлення, способи враження супротивника, прийоми захисту тощо Є.Н.Пристауа і В.С.Пилат у гопакі виділяють два головних компоненти: основи фізичної і психічної підготовки козаків до особистого захисту і враження супротивника. Прикладний же характер цього бойового мистецтва запорізьких козаків полягав в оволодінні засобами та методами ведення двобою.

У сучасному вигляді гопак втілює в собі численні специфічні прийоми, наприклад, "повзунці", "голубці", "тинки", "пістоль", "розніжка", "шулик" тощо, реалізація яких вимагає гнучкості всіх частин тіла, блискавичної реакції.

Не менш важливе місце серед засобів ВФП продовжували посідати природні локомоції (біг, плавання, ходьба, **стрибки**, лазання та ін.). Особливого значення у процесі військової підготовки козацької молоді набували біг та плавання, і тому з посеред різноманітних фізичних вправ, що заповнювали дозвілля козаків, проводилися змагання із цих видів природних локомоцій. Біг та плавання, як і інші фізичні вправи, носили військово-прикладну спрямованість і були хорошим засобом фізичного вишколу запорожців.

Як стверджують науковці, у козацьких школах окрема увага зверталася на формування в учнів вміння плавати, тривалий час знаходитися під водою. І це не дивно, адже більшість із своїх походів запорожці здійснювали водним шляхом. Вміння плавати було важливим не тільки для того, щоб не втонути, а й використовувалося у військових цілях під час бойових дій проти ворога, переховування, розвідки.

Окрім плавання, запорожці були відмінними пірнальниками. Євлія-Ефенді підкреслював винахідливість запорожців, які вдавалися навіть до підводного мінування. Козаки цілеспрямовано вдосконалювали це вміння, часто проводили змагання з пірнання у воду. Для цього хтось із "старшин" навмисно кидав у воду свою прокурену глиняну люльку, і молоді козаки навипередки пірнали, щоб дістати її з дна. Особливо почесним вважалося взяти люльку з річкового піску без допомоги рук: одними зубами. І гак винести її на поверхню.

Окрім цього, майбутніх козаків, вихованців козацьких шкіл вчили добре маскуватися в різних умовах, від чого часто залежало їх життя. До цього напрямку ВФП відносилось і навчання тривалому перебуванню під водою за допомогою очеретини: "... Виріже собі очеретину, простромить у колінці її дірочку і, взявши у рот, поринає у воду з головою. Краєчок очеретини, вистроплений з води поміж очеретом та осокою, зовсім був непомітний, а проте козак через нього дихав і міг досидіти під водою, поки татари відходили далі".

Здатність швидко ходити та бігати, як до тепер кажуть в Україні "одна нога тут, а друга - там" (далеко) також цінувалася серед козаків, адже за свідченнями сучасників, вони були відмінною піхотою, і цей рід війська був основною складовою козацької армії. Як ми вже відзначали, особливо ці якості були необхідними для представників прикордонно-сторожової служби та розвідки, воїни яких повинні були бути відмінними вершниками і бігунами.

Такий вид природних локомоцій як стрибки, у ВФП козаків, реалізувався у процесі виконання козацьких танців та видів боротьби, а також під час вправлянь у верховій їзді тощо. Козацька молодь могла вдосконалювати це вміння у парубоцьких іграх "скакати

харляя", "довгої лози", "скакання через рів (на відстані 1,5-2 метри) та догори через тичку". Окрім того, що ці ігри мали допоміжне, загальнорозвиваюче значення по відношенню до ВФП молоді, все ж навички, що формувалися ними, могли мати застосування і у військових походах та боях, наприклад під час долання природних перешкод (рівчаків, яруг, потоків), а також ворожих укріплень (окопів, "вовчих" ям, ровів з водою). Через значні перешкоди козаки могли перестрибувати, опираючись на спис.

Чільне місце серед засобів ВФП в Україні у ХУІ-ХУІІІ ст., посідали фізичні вправи з використанням предметів. Передусім мова іде про зброю. За словами Д.Яворницького,: "Зрозуміло, що козаку, як воїну, окрім особистих якостей і бойової школи, потрібно було мати відповідну зброю для того, щоб перемагати ворога. Можна з впевненістю сказати, що запорожці мали в своєму розпорядженні усі типи бойової зброї, які тільки були у вжитку в свій час у поляків, турків, татар, москалів, волохів, сербів, чорногорців".

Не менш важливе значення серед засобів ВФП українців у ХУІ-ХУІІІ ст. мали і фізичні вправи з використанням засобів пересування. До них насамперед відносимо коней, а також човни та інші плавзасоби.

Як і у попередні періоди історії, кінь продовжував залишатися основним засобом пересування, а кіннота - головним, а тому елітним підрозділом військ кожної армії. Бути добрими вершниками особливо необхідно було мешканцям степового прикордоння - козакам, ворогами яких виступали степові номади, люди, що "народжувалися" у сідлі. Саме тому, за словами Павла Алепського, "ці юнаки з дитинства вчилися їзди" (верхи - авт.).

Протягом свого росту та змужніння молоді козаки мали змогу неодноразово проявити своє вміння у їзді верхи. Так, у ході різноманітних свят народного календаря, традиційними також були і різноманітні змагання на конях (скачки поборовши з військового косяка своїх коней, часто виїздили за січові окопи на герць. Найбільша охоча до герців була січова молодь. Молоді козаки виробляли на конях всякі вигадки: розігнавши коня, ставали ногами на кульбаку, підкидали догори шапку і влучали у неї кулею з рушниці, перестрибували кіньми рівчаків й тини, вибігали кіньми на крутобокі могили і таке інше, а далі зводилися один з одним рубатися шаблями "до першої крові".

Не менш важливим засобом пересування українців у ХУІ-ХУІІІ ст. були різноманітні човни (чайки, байдаки, дуби тощо), а особливо козаків, чії блискучі та часті походи на Крим та міста причорноморського узбережжя здійснювалися саме на них. Тому вміння та спроможність кермувати човном, веслувати, як і їздити верхи, були важливими складовими ВФП козаків. Саме вони, на думку Д.Тойнбі, стали фактором, що забезпечив перевагу козаків над кочовиками степу: "... козаки знайшли свій спосіб блокувати військову потугу кочовиків - вони захопили річки, єдину деталь природного ландшафту, якої кочовики не освоїли і яка була їм не на користь, а на шкоду. Для кочових вершників річка становила важко подолану перешкоду, а користуватися нею для транспортних пересувань вони не вміли, тоді як руський селянин і лісоруб був чудово обізнаний у річкової навігації. Отож і козаки, навчившись не поступати своїм кочовим супротивникам у вмінні їзди верхи, не забули й про свій досвід плавати по річках, і саме на човнах, а не в кінському сідлі, добилися вони до своєї головної мети - панування над Євразією".

Цікаво, що окрім різноманітних човнів козаки використовували і інші илавзасоби. До складу запорозької флотилії входили навіть підводні човни. Ці підводні човни були, мабуть, перші в світі, і факт їх існування у ХУІ ст. становив великий інтерес у дослідників. Виявляється, що саме з їх допомогою козаки здійснювали підводне мінування. Так, сучасник і очевидець боїв під Азовом, Евлія-Ефенді свідчить: "Будучи також вправними мінерами, вони не перестають навіть робити міни під річкою, з допомогою намащених смолою човнів".

Серед засобів ВФП в добу Козаччини, слід окремо виділити також і змагальні фізичні вправи, до яких ми відносимо різновиди боротьби та протиборств тощо.

Відомо, що серед запорозьких були поширені різноманітні змагальні фізичні вправи, що мали місце у час дозвілля, а змагальні вправи, особливо під час святкування релігійних свят. "На змагання козаки "пописувалися" силою тіла й рук у дужанні чи кулачництві, шермі (боях на шаблях, фехтуванні - авт.) чи веслуванні, влучністю ока при стрілах (стрільбі - авт.), їздою верхи тощо".

За свідченнями Мишенького, в святкові дні запорожці часто розважали себе кулачними боями: для цієї мети вони забирались увечері на січову площу, розділялись на дві лави або партії, з яких одна складалась із верхніх, друга - із нижніх куренів, і вступали в бій; в цих боях вони часто розлючувалися до того, що наносили один одному страшні каліцтва і навіть один одного вбивали. Це підтверджує і А.Я.Єфименко, який писав, що: "Дуже поважалась у них сила, і вони думають, що для їх куреня велика честь, якщо на кулачному бою їм вдасться побити інший курінь. Коли не було війни, козаки постійно розважались в свята кулачними боями. Почнуть діло жартома, сили пробують, а закінчується часто тим, що інколи славного молодця як мертвого додому тягнуть. Буває і так, що все військо, всі 38 куренів, розділявся на два табори, в одному верхні, в іншому нижні курені, і почалася веремія". Слід зауважити, що бої навкулачки були поширеними не тільки у запорожців, а й серед широких верств українців, особливо в північних регіонах України, де, за словами С.Килимника, часто проводилася "війна на кулаках". Традиція проводити на свято кулачні бої зберігалася в Україні практично до ХХ століття.

Збереглося дуже мало інформації про козацьку боротьбу "спас". Відомо, що вона мала не атакуючий, а суто оборонний характер. Для цієї боротьби було характерне багаторазове, скрупульозне відпрацювання блокування дій супротивника. Є підстави припускати, що "спас" був не просто боротьбою, а цілою системою самооборони та самопорятунку, тобто своєрідною "школою самовиживання" у складних екстремальних умовах.

В козацькому середовищі були поширені інші види боротьби, які побутували, в той час, серед широких верств українців, а особливо молоді, парубків. Так, козаки змагались у таких народних видах боротьби як "на ременях", "навхрест" або "боротьба на лопатки" (групова), "на палицях". А можливо також і у "боротьбі навколішки" та "боротьбі лежачи", що були поширеними серед української молоді. Більшість з цих видів народної боротьби побутувало на Україні аж до початку ХХ ст.

Певне місце серед змагальних фізичних вправ посідали і протиборства, котрі виникали під час боротьби та фехтування. Протиборства були невід'ємними складовими, так би мовити, "ситуаційними моментами" цих змагальних вправ, тому, не виключено, що козаки під час вправлянь із різновидами зброї відпрацьовували і такі елементи протидії, опору та стимулювання суперника. Для розвитку таких фізичних якостей як сила та витривалість козацька молодь використовувала парубоцьку гру "Чий батько дужчий", яка є яскравим прикладом протиборства.

Таким чином, змагальні фізичні вправи (бої навкулачки, різновиди боротьби та протиборств, фехтування та інші змагальні поединки) були вагомими засобами ВФП і мали безпосереднє військово - прикладне значення

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрухів І.О. Західноукраїнські молодіжні товариства "Сокіл", "Січ", "Пласт", "Луг". Івано-Франківськ: б.в., 1992.
2. Балущок В.Г. Обряди ініціацій українців.- Львів-Нью-Йорк: в-во М.П.Коць, 1998.
3. Залізняк А.А. Нариси стародавньої історії України.- К: Абрис, 1994.
4. Історія українського війська/ Під заг. ред. І.П.Крип'якевича.- Львів: Вид-во Ів. Тиктора, 1936.- Ч.1.
5. Приступа Є.Н. Народна фізична культура українців.- Львів: УСА, 1995.
6. Савчук Б. Український пласт 1911-1939.- Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1996.
7. Тимчак Я.В. Народні традиції військово-фізичної підготовки карпатських опришків// Рідна школа, 1997.- N 12.
8. Тисовський О. Життя в Пласті: Посібник для українського пластового юнацтва.- 3-є вид., вип. Нью-Йорк-Торонто: б.в., 1969.
9. Українські січові стрільці, 1914-1920/ За ред. В.Гнаткевича та ін.- Львів: Слово, 1991.
10. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків.- У трьох томах.- К.: Наукова думка, 1990.- Т.2.